

H. VAN RIEL

Een ouderwetse liberaal

J.G. Bruggeman

Inleiding

Nog eens opnieuw een biografische schets van Van Riel op te stellen, leek schrijver dezès een overbodige en, wat hemzelf betreft, zelfs onmogelijke taak. Over het leven van Van Riel is namelijk al heel wat in het licht gegeven. Afgezien van de vele, meer incidentele (auto-)biografische gegevens die her en der zijn te vinden, valt daarbij vooral aan drie publikaties te denken. In de eerste plaats is daar het in 1970 verschenen boek, *Mr H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, waarin Van Riel zelf, behalve zijn visie op een aantal politieke onderwerpen, ook een nogal uitvoerig overzicht van zijn jeugd en later leven gegeven heeft.

Uitvoeriger nog is een alleraardigst en zeer informatief boek van de hand van de journalist W. Jungman, dat in 1981 werd gepubliceerd: *Harm van Riel. Een beer van stand in de Nederlandse politiek*. Dit boek had eigenlijk een autobiografie moeten worden, maar door het overlijden van Van Riel is het wat dat betreft niet verder gekomen dan een eerste hoofdstuk met herinneringen aan zijn geboorteplaats Hoofddorp, waar hij zijn vroege jeugd doorbracht. Aansluitend heeft de heer Jungman, zich deels op gesprekken met vrienden van Van Riel baserend, een beknopte biografie van hem toegevoegd, voorts een vijftal portretten van Van Riel aan de hand van gesprekken met resp. H. Wiegel, W.J. Geertsema, J.P.A. Gruyters, H. Faas en F.J.F.M. Duynstee, en, tenslotte, een bloemlezing uit de betogen van Van Riel in de Eerste Kamer.

In de derde plaats heb ikzelf, onder meer dankbaar gebruik makend van beide genoemde publikaties, voor het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1982-1983* een levensbericht van Van Riel met een overzicht van zijn voornaamste publikaties geschreven, samen meer dan twintig bladzijden beslaande.

Onder deze omstandigheden zou, zeker in het bestek van een beperkt aantal bladzijden als in dit boek beschikbaar, een nieuw biografisch overzicht zo weinig nieuw kunnen zijn, zozeer in dorre herhaling en comprimering moeten vervallen, dat lezer noch schrijver er naar mijn gevoelen mee zou

worden gediend. In elk geval mislukte een serieuze poging om iets levends op papier te zetten volledig, nog los van de tijd die ermee wordt verspild.

Natuurlijk blijft er aanleiding om, misschien wel in den brede, in te gaan op de persoon en het werk van Van Riel. Het lijkt echter goed om daarbij acht te slaan op de raad die hijzelf gaf in de brief waarmee hij per 3 juni 1976 bedankte als Eerste-Kamerlid: 'Een mens behoort als een schaduw te komen en te gaan en het oordeel ligt slechts, indien de betrokkene iets van enig belang presteerde, bij zijn geschiedschrijving. Premature beschouwingen voordat de archieven open staan, zijn in mijn ogen niet zinvol'.

Het volgende vindt men ter zake nog in een brief van enige jaren later: 'Mijn stukken zijn in hun geheel, zonder er iets uit te halen, op het Algemeen Rijksarchief gedeponneerd, met over vele jaren die van mijn moeder, mevrouw Van Riel-Smeenge, en mijn grootvader, Mr. H. Smeenge. Hierin zit 50 of 60 jaar liberale geschiedenis verwerkt, en een ander auteur dan ikzelf moet daar iets van zien te maken, zo hij de zaak belangrijk vindt'.

Intussen meen ik uiteraard niet dat wij, in afwachting van die eventuele archiefstudie die de grondslag voor een meer definitief oordeel over Van Riel zou kunnen vormen, geheel over hem zouden moeten zwijgen! Zeker in deze herdenkingsbundel van de vvd, die hij vanaf het eerste begin zoveel jaren met grote trouw, toewijding en energie heeft gediend, zou dat absurd zijn. Mede met het oog op de discussie die over de toekomstige oriëntering van onze partij op gang lijkt te komen, moge ik als bijdrage van mijn kant aldus de beschouwing doen volgen waarin ik, in genoemd levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de plaats van Van Riel binnen het liberalisme heb pogen te bepalen. Vermoedelijk mag ik immers wel aannemen dat althans de meeste lezers van deze bundel daarmee nog niet bekend zullen zijn.

Ondanks het eerder gestelde lijkt tenslotte – in het bijzonder voor de jongere leden van onze partij – *enig* biografisch houvast betreffende Van Riel wel nuttig. Om deze reden vindt men aan het eind van deze bijdrage een strikt feitelijke samenvatting van zijn levensloop.

De plaats van Van Riel binnen het liberalisme

Harm van Riel was een politicus van de intellectuele soort maar nochtans eerder, dunkt mij, praktiserend politicus dan politiek theoreticus. Ondanks de eminente intellectuele gaven, evenmin als bijvoorbeeld Clemenceau, Bismarck, Kuyper, het echte type van de intellectueel in de politiek. Men heeft wel gemeend dat hij beter geleerde had kunnen worden en dan met gedegenere publikaties wellicht een blijvender invloed had kunnen uitoefenen. Daarmee sloeg men de plank geheel en al mis. Zelf heeft Van Riel – en al

veel vroeger de lucide professor Vürtheim – het beter gezien. Vergis ik mij niet, dan heeft hij in een rake karakteristiek van Thorbecke, onbewust zo niet bewust mede zichzelf op het oog gehad: ‘Dat Thorbecke te veel een man van actie was om zich constant bezig te houden met het schrijven van geleerde boeken is iets waarmee het Vaderland zich gelukkig kan prijzen. Zijn gehele wijze van werken en zijn karakter leenden zich nu eenmaal meer voor de praktijk des levens dan voor permanente aanwezigheid onder de studeerlamp’.

Treffender nog een volgende zin, wel niet zonder zinspelings op de eigen tijd bij Mees: ‘Voor het vak van zakenman of bankier, waarvoor hij meer dan ruimschoots de intellectuele gaven had, mangelde het hem aan voldoende innerlijke rust’.

In ieder geval heeft Van Riel nooit stelselmatig en uitvoerig een exposé van zijn politieke denkbeelden neergeschreven. Wij beschikken zelfs niet over een geschrift van zijn hand dat, ‘de verhoudingen in acht genomen’, met *Over het hedendaagse staatsburgerschap* of de *Narede* kan worden vergeleken; ‘de verhoudingen in acht genomen’: immers een figuur ‘van het tweede plan zoals ik er een ben in mijn eigen ogen’, maar die tot goed begrip wèl met een te verstaan gaf dat de ‘eerlijke en gortdroge mémoires’ van Drees deze politicus evenzeer als zodanig kwalificeerden! Voor de kennis van Van Riels politieke denken zijn wij aldus op verspreide plaatsen in zijn redevoeringen en publikaties, naast uitlatingen in particuliere kring, aangewezen. Het meest verhelderend in een aantal opzichten is zijn laatste boek, dat echter niet meer het niveau heeft waarop hij zich vroeger jaren bewoog.

Een zorgvuldig afgewogen politieke plaatsbepaling van Van Riel zal eerst mogelijk zijn na studie van zijn omvangrijke schriftelijke nalatenschap, welke aan het Algemeen Rijksarchief is overgedragen. Vooralsnog moet met de ruwe schets van een enkele hoofdlijn worden volstaan. Vooropgesteld zij, dat zich bij Van Riel naar mijn gevoelen al omstreeks 1970 en vooral na 1975 een zekere verschraling, zo niet verstarring van zijn denken en gevoelens begon te manifesteren, wel grotendeels aan fysieke verzwakking en met name een hinderlijke hardhorendheid toe te schrijven. Ik zie vooral, naast achteruitgang van het eens zo machtig geheugen, een vermindering van het vermogen tot subtiele nuancering, overigens zonder dat dit tot een fundamentele wijziging van standpunt heeft geleid. Iets dergelijks geldt voor de gemoedsgesteldheid: toenemende melancholie, toenemende accentuering van de ‘algemene doelloosheid’ van het leven en de dingen, van ’s mensen gevallen staat zelfs, maar toch geen volstrekte wanhoop: tot het einde toe een steeds weer opflikkerend vertrouwen in wel geen beter, maar toch redelijke toekomst voor de vrije wereld, met alleen minder bedwongen, ook wel geestlozer aversie van alle soorten wereldverbeteraars.

Verwaarlozen wij met Spinoza deze algemeen menselijke zwakheden:

falende beheersing van de nooit geheel overwonnen levensangst, of, wat hetzelfde is, verlies van zelfvertrouwen en dus allerminst de wel veronderstelde late ontluiking van religieuze gevoelens, eerder het tegendeel daarvan – verwaarlozen wij deze verzwakking van geestkracht in een nogal vroeg oude man, dan kan, de draad weer opgevat, het volgende worden opgemerkt.

In een meesterlijke beschouwing over Shakespeare heeft Egon Friedell ons eraan herinnerd dat de mensen het licht zoeken, maar altijd aan de horizon waar het niet te vinden is. Het licht is namelijk 'unter ihnen, neben ihnen, in ihnen. Da aber suchen sie es niemals. Ein Dichter, denken sie, muß aufsteigen wie eine ferne blendende Prachtsonne, in blutigroten pompösen Farben. Es gibt aber keine "pompösen Dichter". Die echten Dichter gehen immer inkognito umher wie die Könige in den Anekdoten. Sie sprechen mit dem Volk, das Volk antwortet ihnen kaum und sieht an ihnen vorbei. Später kommt dann einer und erklärt den Leuten, wer das eigentlich gewesen sei. Aber inzwischen hat sich der verkleidete König längst davon gemacht'.

De vergelijking is hoog gegrepen, ik besef het. Zelfs een dichterlijk genie kost het de grootste moeite met zijn eigen ogen te kijken en Harm van Riel was zeker geen genie. Maar meer toch dan de meesten van ons had hij iets van de onbevagenheid van het kind behouden, dat als een dichter op zoek naar de waarheid is – om dan dikwijls van een koude kermis thuis te komen. Verkleed in zijn morsig-ouderwetse plunje, incognito voor de progressieve goegemeente, zag deze eigenzinnige kleine man scherper en verder dan misschien welke politicus ook. Wie zou bijvoorbeeld durven twijfelen of onze politieke partijen, onze rechtstreekse verkiezingen, onze brave Tweede Kamer eigenlijk wel zo heel veel met democratie te maken hebben? Zeker niet de meerderheid van die Tweede Kamer zelf.

Nu zou het een misverstand zijn te menen dat Van Riel er actief op uit was om ons kiesstelsel te wijzigen. Hij liep weleens rond met gedachten over hervorming van de parlementaire democratie, over versterking van rol en bezetting der Eerste Kamer, ook wel over decentralisatie, met delegatie van vooral financiële bevoegdheid en verantwoordelijkheid van Rijk naar provincie en gemeenten, maar achtte de tijd voor een en ander nog niet rijp. Eerst zou zich een andere ontwikkeling moeten voltrekken, die hij – niet zonder enig succes, zou ik menen – zoveel mogelijk trachtte te bevorderen en die inmiddels, precies zoals tot haast op het percentage door hem voorspeld, reeds een eindweegs op gang is gekomen, ofschoon de definitieve uitkomst nog onzeker blijft. Die ontwikkeling is een liberale ontwikkeling, waarbij men bedenke dat het woord liberaal meer dan één betekenis heeft. Zonder zelf ooit een scherp onderscheid te maken en niet steeds even consequent, hanteerde Van Riel het door elkaar in twee betekenissen: soms in de

aloude zin van vrij, ruim en open van geest, waarin Huizinga het woord liberaal weer 'tot oude waardigheid' had willen herstellen, maar toch overwegend in een historisch-sociologische zin, die door zijn kijk op de historie werd bepaald. Niet in een derde, moderne betekenis die vooral het woord 'liberal' in de Angelsaksische wereld heeft gekregen, politiek ergens tussen links-liberaal en sociaal-democratisch in, met vaak een levensbeschouwelijke lading: liberalisme in deze derde betekenis placht Van Riel eerder te associëren aan het kathedersocialisme.

De verleiding is groot maar moet hier worden bedwongen, om het historisch denken van Van Riel met enige grondigheid te analyseren. Niets boeide hem meer dan de historie, veelal sterk in samenhang met de contemporaine politiek. Niet dat hij de geschiedenis 'in opdracht van het heden' trachtte te interpreteren. Als bij Huizinga was er de duidelijke behoefte aan het directe contact met het verleden, aan de evocatie van hoe het werkelijk was geweest: 'Als ik bijvoorbeeld *De Stem* uit Breda van 1883 wens te consulteren, dan heeft het lettertype, de vochtige reuk van het papier, de manier van opmaken wel degelijk invloed; dat brengt voor mij iets van de aard en het cachet van de tijd met zich mee'. Geen geloof aan ideologische constructies waarmee verleden en heden in dienst van een betere toekomst worden gesteld. Veeleer van oordeel dat er 'in wezen' nooit iets nieuws onder de zon zou zijn. Wel echter overtuigd van het bestaan van min of meer wetmatige processen, zij het door onvoorspelbare incidentele factoren – als het verschijnen van een Lenin of een Hitler – versneld of doorkruist. Daarbij zozeer een primaat aan de economische factor toekennend, dat hij zijn geschiedopvatting – in expliciete tegenstelling tot zijn politieke overtuiging – wel als 'marxistisch' bestempelde, te verstaan dan, om zo te zeggen, in een neutrale, ondogmatische zin. Begrijpelijk in dit licht is dat hij jarenlang een enthousiast voorzitter was van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, die hem bij zijn afscheid in die functie, in 1977, met een indrukwekkend *liber amicorum* heeft geëerd. Achterwege moet hier eveneens blijven een beschouwing van zijn historische geschriften, merendeels van beperkte omvang. De in zijn ouderdom geschreven lijvige *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland* en de *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de negentiende eeuw*, die ikzelf na zijn dood heb mogen verzorgen, ontberen onder meer compositorische kracht, al zijn ze onschatbaar voor de kennis van de auteur en de visie op zijn onderwerp, wat het laatste boek aangaat met name Thorbecke. Het meest geslaagd acht ik een in 1954 gepubliceerd artikel *Engelse parlamentsverkiezingen in het laatste deel van de achttiende eeuw*, zeer doorwrocht, en met echt historisch gevoel geschreven. Het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in 1958 verkregen, zou misschien enkel reeds op grond van dit artikel zijn verdiend.

Maar keren wij ijlings terug tot het liberalisme. In de visie van Van Riel

was dit de primair door economische factoren bepaalde emancipatiebeweging van de kleine tot de gegoede burgerij – en niet te vergeten de boerenstand – in het negentiende-eeuws Europa, gericht op verwerving van politieke invloed naast economische en geestelijke vrijheid, waarvan al jaren vóór Marx onze Thorbecke de onafwendbaarheid had vastgesteld. Dat deze ontwikkeling echter noodzakelijkerwijs haar vervolg in de vorming van een socialistische maatschappij zou vinden, achtte Van Riel niet bewezen en in ieder geval weigerde hij zich daarbij neer te leggen.

Weliswaar had het emancipatiestreven ook de arbeidersklasse in zijn ban gekregen, maar dit behoefde niet te leiden tot de liquidatie van het kapitalisme. Daarentegen kon men afdoende aan de gerechtvaardigde verlangens van de arbeiders tegemoet komen door hun, naast de grote algemene welvaart die het kapitalistische produktiestelsel verschafte, een redelijke mate van medezeggenschap in de bedrijven toe te kennen, terwijl met een modern onderwijssysteem de sociale mobiliteit sterk kon worden vergroot. In de politiek ging het er nu om, met name de beter gesitueerde arbeider voor deze ontwikkeling te winnen en voor een liberale partij als de vvd was het zaak een doorbraak in deze zin te bewerkstelligen. De eenvoudige, hardwerkende Nederlander achter de vvd te krijgen, in de overtuiging dat ‘ideologische’ en ‘intellectuele’ constructies als het socialisme die die Nederlander au fond heel weinig meer te zeggen hadden, dat was het voornaamste politieke streven van Van Riel.

Dat bij deze ontwikkeling het accent niet het sterkst zou komen te liggen op de zuiverheid van ‘de liberale beginselen’, de hartzorg van de liberale linkervleugel, ontsnapte geenszins aan de aandacht van Van Riel. Was hij in zijn hart dan inderdaad toch een conservatief, die weinig om de beginselen maalde, zoniet er juist op aanstuurde dat ze in een grotere volkspartij naar een onschadelijke achtergrond zouden worden gedrongen? Sterker nog: was hij misschien niet zelfs een valsemunter, een paard van Troje, een man die zich met verradelijke bedoelingen van een machtspositie in die liberale partij had meester gemaakt? Want dat Van Riel nogal wat partijgenoten soms ongemeen irriteerde, en dan vooral om zijn vermeend conservatisme dan wel opportunisme, staat wel vast. Met een poging, op dit punt enige helderheid te verschaffen, moge dit levensbericht worden afgerond.

In ons hereditair vertheologiseerde land heeft het woord conservatief van lieverlee een sterke bijklank van zondigheid gekregen. Er behoort hier tegenwoordig een zekere moed toe, zich in de politiek als conservatief op te werpen. Daarentegen staat progressief thans haast in reuk van heiligheid. Het is nu niet om Van Riel van zonde vrij te pleiten, nog minder om hem een plaats op de heiligenkalender te bezorgen, dat ik wil vaststellen dat hij niet of nauwelijks als conservatief in een geijkte politieke zin kan worden aangemerkt. Of men, met Van Riel, het politiek conservatisme op meer gebruikelijke

wijze opvat als gebonden enerzijds aan een veelal religieus gekleurde ideologie die zich keert tegen een nieuwe maatschappelijke ontwikkeling, en anderzijds aan 'zekere uiterlijke voorwaarden' (als met name een gegoede en gelovige boerenstand die aanleunt tegen aristocratie), dan wel, met Dr. E.H. Kossmann in zijn in 1980 uitgesproken Huizinga-lezing, het conservatieve denken door de eeuwen heen dezelfde intrinsieke kenmerken ziet vertonen, houvast om Van Riel als een politieke conservatief te karakteriseren, zie ik hoegenaamd niet. Zelf heeft hij dat meermalen met klem uiteengezet, wel eens opererend om die modieuze en misleidende antithese tussen zogeheten progressief en zogeheten conservatief geheel af te schaffen, aangezien zij de zaken op hun kop zette en versluisde waar het in de huidige politieke strijd primair om gaat: handhaving van de particuliere ondernemingsvorm in een voor het overige alleszins aanvaardbare, door de liberalen juist niet genoeg bevorderde sociale en economische democratie. Met andere woorden, om een geenszins conservatief maar bij uitstek vooruitstrevend beleid, want op echte ontplooiing en grotere zelfstandigheid van een zich uitbreidende middenklasse gericht.

Daar tegenover kon aan het verder in collectivistische richting sturend socialisme, met zijn gevaarlijke neiging tot inflatoire financiering, met zijn onthullende sympathie voor de autoritaire en paternalistische régimes in Oost-Europa, toch wel heel moeilijk dat predicaat vooruitstrevend worden toegekend. Ouderwets haast nog dan het socialisme, dat tenminste bleef aansluiten bij de feitelijke maatschappelijke ontwikkeling, zij het deze een doodlopend slop indringend, was intussen een liberalisme à la Oud en diens volgelingen, blind of onverschillig als dat was voor wat de moderne maatschappij op sociaal-economisch gebied vereiste, doch tegelijkertijd veelal naïef in zijn vriendelijke houding tegenover het socialisme, de betekenis overschattend van wat het daarmee in de ideële sfeer verbond: negentiende-eeuwse intellectuelen, radicalen, neo-liberalen, in een verouderd vooruitgangsoptimisme gevangen.

Dat op zijn minst in sociaal-economisch opzicht Van Riel als een onvervalste liberaal te beschouwen is, lijkt een veilige conclusie, mede gezien de grote gematigdheid; voorstander enerzijds van een vrije economie, van 'la carrière ouverte aux talents', anderzijds van ondersteuning van die talenten door modern onderwijs en van goede sociale voorzieningen: 'Juist als wij met een vrije ondernemingsvorm willen doorgaan, is er de noodzaak voor een wat sterker sociaal tegenwicht dan in een iets collectivistischere maatschappij'.

Maar hoe lag het nu buiten dat sociaal-economisch vlak? Hier raken wij aan de moeilijke kwestie van de genoemde 'liberale beginselen', waaromtrent ik mij in dit bestek tot nauwelijks verantwoorde simplificatie gedwongen zie. Ik merk op dat bij Van Riel de keuze van de vrije ondernemingsvorm

een levensbeschouwelijke basis had van principieel liberale signatuur: 'Ik hecht aan die vrije ondernemingsvorm, niet alleen uit traditionele overwegingen, maar omdat (...) die vrije ondernemingsvorm voor mij op de een of andere manier samenhangt met de vrijheid van beslissing in innerlijke zin, misschien wel in religieuze zin, en aan de andere kant samenhangt met de vrijheid van de wereld in haar geheel'.

Tegelijkertijd echter was er een grote huiver, zo niet weerzin, om het liberalisme met een catechismus van beginselen en geloofsartikelen verder ideologisch aan te kleden, er een alomvattende 'moderne levensbeschouwing' van te maken. Het liberalisme is geen ideologie; de 'vrijheid van beslissing in innerlijke zin' duldt geen ideologie.

Het is nu vooral in dit laatste opzicht dat Van Riel zich – met Hogendorp, met zijn grote voorbeeld Thorbecke, met Huizinga ook – van de grote meerderheid in het liberale kamp heeft onderscheiden: in deze duidelijke distantiëring niet slechts van het huidige liberalisme in de vorenbedoelde derde betekenis, van de 'liberals' dus, maar toch eigenlijk van de hoofdstroom van het politiek liberalisme, zoals zich dat sedert het begin van de vorige eeuw, sterk beheerst door het vooruitgangdenken, heeft ontwikkeld. Liberaal in hart en nieren. Maar liberaal vooral in de oorspronkelijke zin; om nog eens met Thorbecke te spreken: 'In den echten, verheven zin van het woord'. Het liberalisme opheffend boven de tijdgebonden waan van het heden en daarbij bovenal liberaal in het besef, dat innerlijke vrijheid door geen enkel mens gemakkelijk wordt verkregen; dat men er zelfs nooit geheel in zal slagen het liberale ideaal te bereiken; en dat men dus ook geen overdreven eisen op dit stuk aan de aanhangers van een liberale partij mag stellen.

Levensloop

- 18 februari 1907 geboren te Hoofddorp in de gemeente Haarlemmermeer als eerste kind uit het huwelijk van Willem Hendrik van Riel, postdirecteur, en Henderika Alberdina Smeenge. Harm genaamd naar zijn grootvader van moeders zijde, Mr. Harm Smeenge, jarenlang lid van de Tweede, later van de Eerste Kamer der Staten-Generaal;
- 1916 verhuizing naar Emmen;
- 1918 – 1921 leerling van het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam, in huis bij zijn grootouders Smeenge;
- 1921 – 1923 terug naar Emmen; vierde klas Gymnasium Assen, waarna opleiding voor Staatsexamen door Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink, hervormd predikant in Nieuw-Dordrecht, en Ir. G. Lindeijer, directeur Rijks-HBS in Ter Apel;
- 1923 – 1928 Rechtenstudie in Leiden, afgesloten met doctoraal-examen;

- 1928 – 1930 korte tijd repetitor in Leiden; daarna adjunct-secretaris Kamer van Koophandel Dordrecht;
- 1930 – 1954 bij firma R. Mees en Zonen, bankiers en assurantiemake-
laars in Rotterdam, tot eind 1941 in Rotterdam, van 1941
tot 1954 als directeur van het kantoor Mees in Den
Haag;
- 1946 – 1963 lid dagelijks bestuur Partij van de Vrijheid tot 1948, 1948 –
1963 ondervoorzitter vvd;
- 1946 – 1974 lid Provinciale Staten van Zuid-Holland, 1954 – 1970 lid
College van Gedeputeerde Staten;
- 1956 – 1976 lid Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1958 – 1976 voor-
zitter vvd-fractie;
- 3 juni 1976 legt het Eerste Kamerlidmaatschap neer;
- 13 december 1980 overleden te 's-Gravenhage.

Publicaties

Een drietal boekwerken, te weten:

- *Goorspraken van Drenthe 1563-1565*, ed. H. van Riel, 's-Gravenhage 1928;
- *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland*, 5 dln, 's-Gravenhage, Pro-
vinciale Staten van Zuid-Holland, 1977-1979, en
- *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de negentiende eeuw*, Assen, 1982
(postuum).

Voorts een groot aantal artikelen en boekbesprekingen op politiek, maar
vooral ook op historisch gebied.